

נשתקעה, כי מנהגנו הוא לברך על מצה לחוד ולאוכלה, ועל מרור לחוד ולאוכלו, ולכרוך רק לזכר, בלי ברכה.

גם ברכת המצוה על ההגדה נשתקעה בעקבות דחייתה על ידי ראשונים ואחרונים (ראה סיכומי הדיונים בהגדה שלמה עמ' 89–90, ובאנציקלופדיה תלמודית, ח, עמ' קעט). היא מוכרת לנו, בצורה מלאה, רק מקטעים אלה. ברם, יש עדויות נוספות שהיו מברכים על ההגדה. מצאנו במאירי (בית הבחירה לברכות, 38 ע"ב): "אלא שיש חולקים ומברכים". אין המאירי רומז למי הכוונה – האם שמע על מנהג ארץ ישראל – מצרים, או שהתכוון לבני זמנו או לדור הסמוך לו? מן הדור הסמוך לו מצאנו חיוב הברכה במקום אחד בלבד, במנהגי ר' חיים פלטיאל (קרית ספר כד [תש"ז] – תש"ח, עמ' 80; ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 55), שם כתוב: "היה נ"ל לברך דצריך ההגדה לומר בחומש העשוי כתיקון חכמ". אף על פי שגולדשמידט סבור ש"לברך" יתיר" (הע' 123), נראה שר' חיים פלטיאל סבור שיש לברך על סיפור ההגדה כשם שיש לברך על מקרא מגילה, וכנראה שבנוסח דומה. (אולם אפשר לטעון שהכוונה היא לכעין ברכת התורה ולא ברכת המצוה).

3. ברכה על קריאת שמע

הברכה על קריאת שמע ידועה לנו לשחרית, לערבית, ולקריאת שמע על המיטה. לשחרית (לפני ברכת המאורות) וערבית היא מוכרת רק מקטעי הגניזה על פי מנהגי התפילה של ארץ ישראל. ליוצר: "ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קרית שמע להמליכו בלבב שלם³⁹ וליחדו בלב טוב ולעבדו בנפש חפיצה" (מאן⁴⁰ עמ' 293). נוסח זה נמצא גם, ליוצר דיוה"כ, בקטע שפירסם ש"ז שכטר⁴¹, ובשינויים קלים, ליוצר דשבת בקטע שפירסם י' לוי⁴², לערבית: מאן עמ' 308, ולערבית לחג, שם עמ' 332 (ומאותו קטע על ידי אסף בספר דינבורג, עמ' 128). האור זרוע (ח"א סי' קמ, כד סע"ד) אמנם מונה את קריאת שמע בין המצות

39 לאורך כל הדיון ברורה התפיסה שקיום מצוות קבלת עול מלכות שמים כלולה בתוך מצוות קריאת שמע (על פי משנת ברכות פ"ב מ"ב).

40 הציון מאן בסתם בחיבור זה, הכוונה ל-J. Mann, "Genizah Fragments" etc., ראה בביבליוגרפיה.

41 JQR OS 10 [1898], p. 654±655.

42 REJ 53 [1907], p. 240.

ש"כשמגיע זמן חיובם צריך לברך על עשייתם". ברם, אין לדעת אם הוא התכוון לקריאת שמע שבתפילה או לקריאת שמע על המיטה, ואף אם נאמר שהתכוון לקריאת שמע שבתפילה כפשטות דבריו, אין לדעת אם התכוון לברכה זו או שהוא סבור (כרבים מן הראשונים) שברכות קריאת שמע (מאורות ואהבה) הן כעין ברכות המצוה. קשה לחשוב שהאור זרוע לבדו, מכל חכמי ימי הביניים, יתכוון לברכת המצוה בנוסח זה.

אלה הם המקומות היחידים בהם מצאנו, לפי שעה, את ברכת המצוה על קריאת שמע בתפילה⁴³. ידועה יותר היתה ברכת המצוה לפני קריאת שמע שעל המיטה. בסדר חיבור ברכות (מחזור טורין, א' שכטר, עמ' 106): "וכשקורא ק"ש על מנת... כך מתחיל בר' את' ה' אלקינו מלך העולם אשר קידשנו במצוותיו וצונו לקרוא קרית שמע ולהזכירו בלבב שלם ולהמליכו בנפש חפיצה אמן". אין ספק שהנוסח הוא שריד מנוסח ארץ ישראל כפי שמצוי במנהגי איטליה. ובכ"י אוקספורד של סדר רב עמרם (גולדשמידט, ח"א, סי' צה, עמ' נד; מהד' הדגדר, עמ' עה): "וקודם קריאתה (קריאת שמע על המיטה) יברך לקבל עלינו מלכות שמים שלמה". הדברים, כאמור, נמצאים בכתב יד אחד בלבד, אלא ששורה שלימה של ראשונים⁴⁴ הביאו בשמו של רב עמרם שיש לברך על קריאת שמע על המיטה "אקב"ו לקרוא קריאת שמע" (או כעין זה. הסיבה לברכה, משום שקריאת שמע על המיטה היא עיקר קיום מצות קריאת שמע של ערבית, ובה יוצאים ידי חובת המצוה). נראה שעל פי דברי הראשונים האלה – שלקוחים כפי הנראה מתשובה של רב עמרם – נשתרבה הברכה לכ"י אוקספורד⁴⁵. הברכה על קריאת שמע על המיטה נתקבלה בהרכה מנהגים והיתה ידועה להרכה ראשונים⁴⁶, אלו – שהזכירו נוסח – נוסחאותיהם

43 וראה הסידור הספרדי המצוין אצל גולדשמידט המוזכר בפנים בהמשך.

44 מלבד המובא אצל גולדשמידט (שלא דייק בדבריו בכל מה שקשור ל"נוסח הברכה"): תלמידי ר' יונה על הרי"ף, ריש ברכות (למשנה) ד"ה אלא; רשב"א ראש ברכות, ד"ה לענין; רא"ש ותוספות רא"ש, ראש ברכות; טור או"ח רלה; תשובת מהרי"ל, מהד' י' סץ, בני ברק תש"מ, סי' כט (נדפסה גם בין התשובות המיוחסות לרמ"ה בסוף תשובות הרשב"א ח"ב).

45 ואפשר שתופעה זאת יכולה ללמדנו על מקומות אחרים בסדר רב עמרם.

46 מלבד הנזכרים כבר: "בני הדור" בשואלים לברצלוני הנזכרים הלאה בפנים (אוצה"ג ברכות, התשובות יט); השואלים לרמב"ם (סי' קפב) ולבנו ר' אברהם (סי' עט, פט [השאלה השמינית]), ור' אברהם מודה שהברכה – לקבל עול מלכות שמים באהבה –

שונות אלה מאלה, הן בהתייחסם לרב עמרם והן כשהדברים נאמרו ללא קשר לרב עמרם. הנוסח השכיח הוא: "אקב"ו לקרוא ק"ש" או "על קריאת שמע" וכדו', אך יש גם נוסחאות אחרות, בעיקר מפרובנס: "ויש מי שכותב לפני קריאת זו {על המיטה} של שמע מברך ברכה זו בא"י אמ"ה אקב"ו לקרוא את שמע כדי לקבל עליו עול מלכות שמים שלימי' להמליכו עליו בלבב שלם" (או"ח דין ק"ש סמוך למטתו, א);⁴⁷ "אקב"ו על קרית שמע ולהמליכו באהבה" (השואלים לברצלוני, אוצה"ג ברכות סי' יט); "ויש שכללן {בתוך מאה ברכות} קבלות מלכות כשקורא ק"ש על מטתו" (העיטור הנ"ל בהערה 46; ויש לשים לב שוב לניסוח שבכ"י אוקספורד של סדר רב עמרם המובא לעיל).

חלק גדול מהראשונים שחייבו את הברכה, חייבוה משום שסברו שקריאת שמע על המיטה היא הקריאה העיקרית דרבית⁴⁸, ואפשר שהיו שרצו לקבוע ברכות על קריאת שמע על המיטה בדומה לקריאת שמע בתפילה. ממילא, עיקר ההתנגדות לברכה נבעה מהסוברים שלא היא, אלא הקריאה בתפילת ערבית היא הקריאה העיקרית של הלילה⁴⁹, ואין קריאת שמע על המיטה אלא מנהג או רשות⁵⁰, או שנתקנה "כדי שיישן מתוך דברי תורה אי נמי להגן עליו" מהמזיקין⁵¹. אך היו שהסכימו שקריאת שמע על המיטה היא העיקרית, ואף על פי כן התנגדו לברכה מיוחדת, וסברו

נמצאת בספר רפואות הנפשות (לר' יוסף ב"ר יהודה תלמיד אביו [אף על פי שהרמב"ם בסימן הנ"ל התנגד לברכה]); תוספות וריב"א (הובאו ברשב"א ובתוס' רא"ש הנ"ל); עיטור ח"ג, עז א; פירוש התפילתו והברכות לר' יהודה ב"ר יקר, ח"ב, עמ' 1; שבלי הלקט סי' מח, עמ' 40. וברשב"ש סי' קעד: "מי שקרא ק"ש בברכותיה קודם צאת הכוכבים... שצריך לחזור ולקרות ק"ש... בזה כתבו הגאונים ז"ל ובעלי התוספות וקצת האחרונים ז"ל שצריך לברך לקרא את שמע".

47 הקירבה לנוסח כ"א של סדר רב עמרם ולנוסח ארץ ישראל ברורה. ברם נשאלת השאלה אם החלק השני הוא נוסח או נימוק. נראה שהוא חלק מהנוסח כי אין זה מנמק למה מברכים, אלא מסביר את מהותה של קריאת שמע (ראה הע' 39), שמקומו בגוף הברכה. אך אף אם הוא אכן נוסח אין לדבר על השפעה מנוסח ארץ ישראל כי הרעיון ברור מאליו.

48 ראה הע' 46, 44.

49 ולה כמובן ברכות לפנייה ואחרייה בתפילה.

50 תוספות ריש ברכות, ד"ה מאימתי (דעת ר"ת ור"י מובאת הרבה בראשונים); הברצלוני והרמב"ם המוזכרים בהע' 46; האבודרהם עמ' לא.

51 רשב"ש סי' קעד ושבלי הלקט סי' מח.

שיש לחזור ולברך עליה מברכות קריאת שמע דתפילה⁵². והיו שהתנגדו לברכה בטענה כי אין מברכים על מה שצורך האדם⁵³.

מלבד החכמים הנ"ל שהתנגדו לברכה על קריאת שמע על המיטה משום שאין היא עיקר קריאת שמע של ערבית, היו חכמים שהביעו התנגדות לברכת המצוה על קריאת שמע בכלל, ונימוקם העיקרי: "שכבר נפטר באהבה רבה"⁵⁴. עוד בין הנימוקים: שאין לתקן ברכה חדשה;⁵⁵ "שענין הברכות כלם הוא לקבל עול מלכות שמים עלינו... ופסוק שמע... נחשב כמו מלכות... והרי הוא חשוב כברכה"⁵⁶. אכן המהרי"ל (לעיל הע' 44) כבר כתב למעט בברכות במקום פלוגתא, ואף הרשב"ש (סי' קעד)⁵⁷ מקבל נימוק כזה יחד עם הנימוק שהציבור לא נהג לברך.

ובאשר להתחוות הברכה – הכותב בגאונים א, (עמ' 135–138) הסביר שהברכה נבעה מן המנהג להקדים קריאת שמע דערבית. היה צורך, לדעה

52 רבינו יונה הנ"ל בהע' 44 והמאירי במגן אבות עמ' נב. ברור איפוא שלרבינו יונה, ברכות קריאת שמע יש בהן גם משום לצאת ידי ברכת המצוה. וראה הע' 54 (השוה ספר ארץ הצבי להר"צ שכטר עמ' כה; וראה שם עמ' כג ואילך).

53 "אבל {מים} אחרונים שהם לצורך אדם משום מלח סדומית אין טעונין ברכה ומכאן כתב רבינו יהודה בפרק במה מדליקין בתוספ' שאין לברך על קריאת שמע שלפני מטתו אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרות שמע " (תוספות חולין קה א, ד"ה מים).

54 הרצלוני הנ"ל בהע' 46 והרשב"ש סי' קעד. כנראה שגם ראשונים אחרים ראו טעם זה כסיבה שאין מברכים על מצות קריאת שמע. בא וראה דברי הרמב"ן ב"חידושיו" לברכות (כב ב ד"ה כבר): "שהדבר ידוע שאהבת עולם ברכת המצוה היא לק"ש שכל המצות כולן טעונות הן ברכה עובר לעשייתן וכן בהלל וכן במגילה וכן בקריאת התורה וכ"ש בק"ש... וברכת אהבת עולם ברכת המצוה לחובת קרי' של שמע" (אע"פ שאינה מנוסחת כברכת המצוה הואיל שאינה פותחת ב"ברוך"). ברם הרצלוני והרשב"ש אינם רואים אותה כברכת המצוה ממש, אלא, "אע"פ שברכות אלו לא נתקנו על שמע מ"מ פוטרם הם הקורא מלבדך אקב"ו לקרוא את שמע... כ"ש שהוא פוטר ק"ש שהוא בסמוך שהרי יש בה קבול מלכות שמים שהרי אומר ויחד לבבנו לאהבה את שמך ע"כ לא נתקנו לברך על שמע" (הרשב"ש שם). זאת תפיסה מעניינת התופסת שכיון שבירך ברכה השייכת לענין המצוה - אף שלא בנוסח ברכת המצוה - יצא ידי עיקר התקנה של ברכה על המצוה, ואין לברך ברכת המצוה נוספת (וראה עוד בהע' 52).

55 הרצלוני ור' אברהם (לעיל בהע' 46) ור' אברהם בתשובה עט, א; ואף הרשב"ש סי' קעד חושש כזה.

56 אבודרהם עמ' פ.

57 אחרי התלבטות קשה בשאלת הברכה למי שחוזר וקורא ק"ש בנפרד אחרי צאת הכוכבים, בלי מציאת נימוק משכנע שלא לברך.

זו, לחזור על קריאת שמע בזמנה (אך השוה בראשונים שהזכרנו), ורב עמרם קבע בסדר שלו שבמקום לחזור על ברכותיה די בברכה קצרה על קריאת שמע. הברכה נשמטה מסדר רב עמרם בגלל התנגדותם של הפוסקים והושבה – לא בנוסח המקורי – על ידי מעתיק כ"י אוקספורד. במרוצת הזמן, בלי להבין את סיבת הברכה, היו שקיבלוה כברכה¹⁰⁸ מיוחדת לקריאת שמע על המיטה¹⁰⁹ אף כאשר התפללו ערבית בזמנה. את הברכה שבקטעי הגניזה הוא מסביר כך: היות שמחוץ לבבל התפללו ערבית מוקדם, קיבלו אותה ברכה כברכה קצרה¹¹⁰ במקום ברכות קריאת שמע. ואף המתפללים בשחרית, שהיו צריכים לקצר, או שהתפללו שחרית שלא בזמן חובת קריאת שמע, והיו צריכים לקרוא אותה בנפרד, השתמשו בברכה כנוסח קצר במקום ברכות קריאת שמע.

א' שכטר סבור (עמ' 107 – 108) שהברכה תוקנה לקריאת שמע על המיטה, ובמרוצת הזמן הועברה ליוצר וערבית דיחיד, אולי במקום "ברכו". גאוני בבל התנגדו לה (בסדר רב עמרם¹¹¹ היא הוספה מאוחרת) בטענה שהיא ברכה שאינה צריכה ולא ניתקנה על ידי חז"ל. עקב ההתנגדות הבבליה הברכה בוטלה. י' מאן (עמ' 287 – 288) סבור שהברכה היא ארץ ישראלית ונהגה כמבוא לתפילת יוצר ומעריב. לאחר מכן היא הוכנסה לקריאת שמע על המיטה, ובצורה זאת הגיעה אף לתחום השפעת בבל. אולם התנגדו לה בטענה שקריאת שמע על המיטה היא רשות ולא חובה.

נראה לנו כי תיאורו של מאן, בעיקרו, הוא הנכון. בארץ ישראל בירכו על קריאת שמע בשחר ובערב כמו שבירכו על כל המצוות (והנוסח היה נוסח רחב בדומה למה שראינו כבר בארץ ישראל), אבל בבבל הסתפקו בברכות קריאת שמע שהרי לא הקפידו לברך על כל המצוות (ראה בהמשך). ואכן גאוני בבל, רב צמח ורב האי, כלל לא הכירו ברכה על קריאת שמע (ראה אוצה"ג פסחים סי' שמח). אלה שמענו שקריאת שמע על המיטה היא קריאת שמע העיקרית דערב הסכימו לברך עליה (כנראה בנוסח קצר יותר) כעדותם של הראשונים (שהרי לא היו לה ברכות אחרות ככתפילה). כשגברו ידי המוענים שאין קריאת שמע על המיטה עיקר המצוה – יחד עם הראשונים שהתנגדו לכל ברכה על קריאת שמע מטעמים שונים – ביטלו את ברכת המצוה לקריאת שמע על המיטה. בעקבות התנגדותם של הראשונים, נשתקעה הברכה.

¹⁰⁸ הדפסה ברזולוצית מסך - לחדפסה איכותית חדפס ישירות מן התכנה
ברכות שנשתקעו גרונר, צבי עמוד מס : 68 הודפס ע"י אוצר החכמה